

ƏDƏBİYYAT

MƏTANƏT ŞAHALİYEVA
Filologiya elmləri doktoru, (Türkiyə)
matanat.sahaliyev.63@bk.ru,
ORCID: orcid.org/0000-0002-2409-6591.

CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA DRAMATURGIYANIN TƏŞƏKKÜLÜNÜ ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR VƏ MİRZƏ AĞA TƏBRİZİ

Xülasə

XIX əsrin ikinci yarısında Cənubi Azərbaycanda (İran) maarifçilik hərəkatının genişlənməsi, ictimai-mütərəqqi ideyaların formalaşması, Qərbi Avropaya meylin artması, xarici ədəbiyyatın tərcüməsi və mətbuatın inkişafı ölkəni müəyyən dərəcədə Qərb mədəniyyətinə yaxınlaşdırırdı. Zeynalabdin Marağaylı, Mirzə Əbdürrəhim Talıbov, Mirzə Yusif xan Müstəşaroddövlə və Mirza Ağa Kirmani kimi mütərəqqi fikirli ziyalıların fəaliyyəti nəticəsində ədəbiyyatda realist cərəyan təşəkkül tapır, tənqidi ruhlu əsərlər meydana çıxırdı. Bu prosesin başlıca səbəbləri: Rus və Avropa mədəniyyətinin təsiri, həmçinin cəmiyyətdə tərəqqipərvər ideyaların güclənməsi idi. Maarifçilər sözün təsir gücünü əsas vasitə kimi qəbul edir, cəmiyyətdə mövcud nöqsanları dilə gətirmək üçün müxtəlif ədəbi üsul və formalar axtarır, bəzən fikirlərini üstüörtülü, bəzən isə açıq şəkildə ifadə edirdilər. Müasir İranın ərazisində hökm sürən şah üsul- idarəsi, hakim dairələrin xalqa qarşı zülmü və əxlaqi-mənəvi dəyərlərin pozulması tənqidi realizmin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradırdı. Real həyata obyektiv yanaşma, hadisələrin düzgün təhlili və mövcud problemlərin dolğun bədii əksini vermək ehtiyacı yeni ədəbi formaların yaranmasını zəruri edirdi. Beləliklə, dövrün tarixi-sosial şəraiti mütərəqqi ədəbi fikrin inkişafına təkan vermiş, tənqidi düşüncənin açıq şəkildə ifadə olunmasını zəruri etmişdir. Bununla belə, həyat həqiqətinin və insan münasibətlərinin tam həcmli realist təsviri təkcə poeziya və nəsrin çərçivəsində mümkün deyildi. Cəmiyyətin yeni sosial reallığını, müxtəlif ziddiyyətlərlə dolu ictimai prosesləri daha dərinlən araşdırmaq üçün ədəbiyyatda yeni formaların yaranmasına ehtiyac duyulurdu.

Açar sözlər: mütərəqqi ideyalar, sosial reallıq, demokratik islahatlar, personajlararası konfliktlər.

XIX əsrin ikinci yarısında baş verən ədəbi proseslər dramaturgiyanın təşəkkülü və inkişafına geniş imkan yaratdı. Məlumdur ki, insanın yalnız məişət və ailə münasibətlərində deyil, cəmiyyət qarşısında mövqe tutması, sosial və qlobal məsələlərə münasibət bildirməsi dramaturgiya vasitəsilə daha dolğun şəkildə əks olunur. Çünki dramaturqun məqsədi və ideyası personajların qarşılıqlı dialoqları, konflikt və situasiyalar vasitəsilə üzə çıxır. Mirzə Fətəli Axundzadənin yaradıcılığı boyu irəli sürdüyü mütərəqqi ideyalar, poeziya və nəsrə bağlı nəzəri mülahizələri, xüsusilə “Kamalüddövlə məktubları”nda qaldırdığı fundamental məsələlər Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında ictimai məzmunlu yeni ədəbi düşüncənin formalaşmasına mühüm təsir göstərmişdir. “Kamalüddövlə məktubları”nda irəli sürülən müasir İranda feodalizm quruluşuna, müstəmləkəçi siyasətə, din adı altında mövcud olan müxtəlif təriqət və məzhəblərin yanlış təbliğatına yönəlmiş kəskin tənqidlər, eləcə də zülm və istibdada qarşı mübarizə ruhu bu əsəri dövrün ən mühüm ideoloji mətnlərindən birinə çevirmişdir. “Aldanmış Kəvakib” povesti isə demokratik islahatlara ehtiyacın, idarəçilikdə yeniləşmənin zəruriliyini bədii şəkildə ifadə edərək maarifçi ideyaların yayılmasına yol açmışdır. M.F. Axundzadənin fikrincə, sənət gerçəkliyi dolğun şəkildə əks etdirməyə qadir olmalıdır; başqa sözlə, “sənət həyatla səsleşməli və dövrün tələbləri səviyyəsində olmalıdır.” [2,s 62] Müasir İran tədqiqatçı Xosrov Ziya yazır: “sənət insanın özünü dərk etməsinə xidmət etməli, onun qəlbində sevgi, qürur və cəsarət oyatmalıdır” [19,s 72] Bu kimi baxışlar sənətin ictimai funksiyasını daha da aktualaşdırırdı.

XIX yüzilliyin 50–90-cı illəri arasında Cənubi Azərbaycanda milli şüurun yüksəlişi, maarifçilik ideyalarının yayılması və ictimai düşüncənin fəallaşması tənqidi fikirlərin daha açıq şəkildə ifadə olunmasına güclü tələbat formalaşdırırdı. Bu dövrün tarixi-sosial reallığı cəmiyyətin daxilində yığılıb qalmış problemlərin, feodal münasibətlərdən doğan ədalətsizliklərin, siyasi və dini zülmün bədii ədəbiyyatda öz əksini daha obyektiv və realist şəkildə tapmasını zəruri edirdi. Aydın ki, insanın həyat həqiqətləri əsasında formalaşan xarakter xüsusiyyətlərini, sosial münasibətlərin mürəkkəbliyini, ziddiyyətlərin dinamikasını yalnız poeziya çərçivəsində tam şəkildə vermək mümkün deyil. Ənənəvi şeir forması, hər nə qədər zəngin ifadə potensialına malik olsa da, dövrün qlobal ictimai-siyasi və fəlsəfi məsələlərini əhatə etməyə kifayət etmir. Bu da real həyatın dərin qatlarını öyrənmək, hadisələri analitik baxımdan qiymətləndirmək, cəmiyyətin qarşısında duran problemləri həm sənətkarlıqla, həm də ictimai məsuliyyətlə qaldırmaq üçün yeni bir ədəbi forma - daha geniş ifadə imkanları olan bir janr tələb olunurdu. Əsrin ikinci yarısında Cənubi Azərbaycan oxucusunun maraq dairəsi də dəyişməyə başlayırdı. Əgər əvvəlki dövrlərdə poetik düşüncə və şeir ən aparıcı və nüfuzlu ədəbi vasitə sayılırdısa, XIX əsrin ikinci yarısından etibarən bu mövqe tədricən zəifləyir və yerini daha geniş, ictimai tutuma malik nəsrə, xüsusilə dramatik və publisistik janrlara verirdi. Cəmiyyətin inkişaf mərhələsi artıq təkcə lirik emosiyanın deyil, ictimai həqiqətin açıq şəkildə göstərilməsini, ziddiyyətlərin və problemlərin real təsvirini

tələb edirdi. Bu baxımdan, dövrün ictimai-siyasi məsələlərini tənqid üzərində qurmaq, insanın fərdi və sosial xarakterini daha dolğun şəkildə nümayiş etdirmək, milli şüurun və maarifçi ideyaların güclənməsinə xidmət edən ədəbiyyata ciddi ehtiyac yaranırdı. Məhz həmin ehtiyac sonrakı illərdə Cənubi Azərbaycan ədəbi prosesində tənqidi realizmin, dramaturgiyanın və publisistikanın daha geniş şəkildə inkişafına şərait yaratdı. Belə ki, Cənubi Azərbaycan oxucusu üçün poetik düşüncənin əsas ifadə vasitəsi olan şeir zaman keçdikcə əvvəlki aparıcı mövqeyini tədricən itirdi və bu işə ədəbiyyatın qarşısında yeni tələblər qoydu: dövrün ictimai-siyasi məsələlərinin tənqidi müstəvidə araşdırılmaq və insan xarakterinin daha açıq, obyektiv şəkildə təqdim olunması. Bu da daha geniş analitik və realist təsvir gücünə malik ədəbi formaların yaranmasını zəruri edirdi. Əsrin ikinci onilliyində müasir İranda Qərbi Avropa ədəbiyyatına, xüsusilə macəra motivli, süjet baxımından dinamik və hadisələrin inkişafını canlı şəkildə əks etdirən nəsr nümunələrinə maraq artır. Bu maraq həm oxucunun ədəbi zövqünün dəyişdiyini, həm də cəmiyyətin yeni ədəbi-estetik tələblərə yönəldiyini göstərirdi. Məsələn, Fransız yazıçısı Aleksandr Dümanın “Qraf Monte Kristo” (Şahzadə Məhəmməd Tahir Mirzə tərəfindən 1894. Tehran), “Üç müşketçiyor” (1898. Tehran), Yulis Vermənin “Kapitan Hatresin səyahəti” (1893. Tehran), George Renaldonun “Buseyi-Əzizə” (Seyid Hüseyn Xan Şirazi tərəfindən 1889) və s. onlarla bu tipli əsərlər, o cümlədən Jan Batist Molyerin “Zorən Təbib”, “Məcburi həkim”, “Gic”, “Cənab Mirzənin gəlini” kimi əsərlərinin fars dilinə tərcümə edilməsi və çap olunması olduqca böyük ədəbi-mədəni hadisə hesab olunurdu. Bu proses yalnız oxucuların ədəbi dünyagörüşünü genişləndirmir, həm də yerli ədəbiyyatın inkişafına yeni istiqamətlər vermiş olurdu. Azərbaycan dramaturgiyasının ilkin rüşeymləri xalqın minillər boyunca qoruyub saxladığı inam təriqətlərində, mərasim oyunlarında və kollektiv tamaşa ənənələrində öz əksini tapsa da, dramaturgiyanın formalaşmasında xüsusi rol oynayan əsas mənbələrdən biri, mənəcə Kərbəla hadisələri ilə bağlı “şəbih” tamaşaları olmuşdur. Heç şübhəsiz, dramaturgiyaya dair ən qədim halqaların axtarışı bizi məhz həmin dini-mistik mərasim performanslarına götürür. M.F. Axundzadə də “şəbih” ənənəsinə münasibət bildirərək yazırdı: “Səfəviyyələr onun xatiri üçün təziyadarlığa rəvac vermişdilər”[2,s 62]. Dini-mistik xarakterli şəbih tamaşalarının bir qismi İslam fiqhində səhnələşdirilməsi caiz hesab edilməsə də, digər qismi həm icazəli sayılır, həm də geniş xalq kütləsini səfərbər edib meydana toplayırdı. Beləliklə, “şəbih tamaşalarının oynanılması üçün ilkin zəmin formalaşdırılmış olurdu” [4,s 194]. Məlumdur ki, “şəbih”in formalaşmasında səyyar dini-tamaşa dəstələri əsas rol oynayırdı. Bu dəstələr çox vaxt “əza qafiləsi”[4,s 186]. adlandırılırdı. Səyyar şəbih tamaşalarının məqsədi Kərbəla hadisələrini canlı şəkildə xalqın yaddaşında yaşatmaq, emosional təsir gücünü artırmaq və zalıma qarşı nifrət hissi oyatmaq idi. Bu işə faciənin dramatikləşdirilmiş ilk səhnə formalarını meydana gətirirdi. Füzuli Boyatın qeyd etdiyi kimi, “şəbih tamaşası üçün qurulan səhnə xalqın çox toplandığı meydanlarda, on-on beş min adamın iştirak edə biləcəyi geniş məkanlarda təşkil

edilirdi”[4,s 208]. Belə tamaşalar həm güclü aktyor nəslinin yetişməsinə, həm də səhnə mədəniyyətinin təşəkkülünə mühüm zəmin yaradırdı. Əslində, dramaturgiyanın mənşəyini araşdırarkən onun köklərini meydan tamaşaları, dərviş oyunları və mərasim səhnələri ilə əlaqələndirmək daha məqsədəuyğundur. Dram sənətinin konseptual izahı da məhz bu ənənələrin öyrənilməsində daha aydın görünür. Məlumdur ki, mərasim xarakterli oyunlar ibtidai icma quruluşundan başlayaraq sinifli cəmiyyətin formalaşmasına qədər uzun bir inkişaf yolu keçmişdir. Mərhum alim Elçin Aslanov “El-oba oyunu, xalq tamaşası”[3,s 195]. əsərində oyun və xalq tamaşalarını dramaturgiya ilə əlaqələndirməklə tamamilə haqlı mövqe sərgiləyir. Lakin tədqiqatçının araşdırmasında bu oyun və tamaşaların XIX əsrə qədər Cənubi Azərbaycanda hansı şəkildə mövcud olması məsələsinin əhatəli şəkildə izah edilməməsi müəyyən boşluq yaradır. Fikrimcə,Cənubi Azərbaycan dramaturgiyasının yaranması və inkişafı haqqında danışarkən folklor ənənələrinin – yas mərasimlərini müşayiət edən ağı və oxşamaların, mövsüm nəğmələrinin, eləcə də nağıl və dastanların mühüm rolunu nəzərə almaq zəruridir. Dramaturji təfəkkürün formalaş-masının ilkin mərhələləri məhz bu xalq yaradıcılığı nümunələrinin strukturunda özünü göstərir. Mərsiyə ədəbiyyatının yayılması və inkişafı isə Səfəvilər dövründən başlayaraq Qacarlar hakimiyyəti dövrünə qədər güclənərək davam etmiş və sonradan “şəbih” ənənəsinin dramaturji forma qazanmasında mühüm zəmin yaratmışdır. Nəsirəddin Şah Qacarı Avropa səfərlərindən sonra sarayda tamaşa ənənələrinin formalaşması müşahidə olunur. Mərsiyə və dramatik forma almış bəzi rituallar: nağıl söyləmələri, kukla tamaşaları və s. bu dövrdə teatrın ilkin rüşeymləri hesab edilirdi. Doktor Yəhya Ariyanpur yazır: “Qədim İranda şəbih oyunları və ‘təxt-e hovzu’ adı ilə tanınan komedik tamaşaların Nəsirəddin şahın sarayında göstərilməsi haqqında məlumatlar mövcuddur, lakin bu tamaşalar Avropadakı teatr səviyyəsində deyildi” [17,]. Mərhum alim Nazim Rizvan da dramaturgiyanın köklərini haqlı olaraq İslamdan öncəki və sonrakı xalq oyunları və mərasim ənənələri ilə bağlayır: “Azərbaycanda, xüsusilə də Cənubi Azərbaycanda teatr nişanələri olan bir çox tamaşaxanalar hələ də mövcuddur. Məsələn, “Abrizan” leysan yağışının yağması münasibətilə keçirilən mərasim, “Atəşincövlan” və “Od yoxdur” ayini, eləcə də “Aşuraxanı” [15,s 15;22;25]. adlanan şəbih və mərasim tamaşaları özündə bənzərsiz dramatik səhnələr, aktyor davranışı saxlayırsa. Təbrizdəki ‘Qurd meydanı”[15,s 46]. tamaşası isə qədim ritual-dramatik ənənənin canlı izidir. Nazim Rizvan araşdırmasında Təbrizdə XIX əsrə qədər göstərilən oyun və tamaşalardan yalnız birini (‘Qurd meydanı”) qeyd edir. Halbuki, Təbriz şəhərində fərdi, yarımpeşəkar və xalq teatri üslubunda “Top Ərəbi”, “Qələndər, ay Qələndər”, “Piştə keçdi, ”, “Mazalaq”, “Ənzəli” və digər karnaval və melodram xarakterli çoxsaylı oyunlar mövcud olmuşdur. Tədqiqatçı monoqrafiyasında Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” və “Leyli və Məcnun” poemasına da toxunur, xüsusilə “Məcnunun atasının Leyliyə elçi getməsi”[5,s 74]. epizodundakı dialoji elementləri, “Atasının Məcnunu Kəbəyə aparması”[5,s 82] fəslində qəhrəmanın

psixoloji durumunun təsvirini dramaturji dilin nümunələri kimi dəyərləndirir. Doğrudur, göstərilən əsərlərdə zəngin dram elementləri mövcuddur. Lakin müəllif nədənsə dramaturji baxımdan daha güclü olan Nizami Gəncəvinin “Sirlər Xəzinəsi” əsərə toxunmur. Halbuki adı çəkilən poemada sosial ədalət məsələləri, ictimai-siyasi toqquşmalar və personajlararası konfliktlər daha qabarıqdır. Xüsusilə, “Sultan Səncər və qarı” və “Zalım padşahla Zahid”[6,s 10;63] .kimi hekayələr bəşəri problemlərin mahiyyətini açır, sosial ədalət ideyasını önə çəkir və insanı düşündürən mütərəqqi fikirləri ifadə edir:

Hər yazığa zülm əlini atmısan,
Qəmlilərin qorx oxunu dadma sən [6,s 108]

Qarının Sultan Səncərə yönəltdiyi ittiham dramatik konfliktin tam formalaşmış nümunəsidir. Bu faktorlar o qədər aktualdır ki, aradan əsrlər keçməsinə baxmayaraq, müasir dövrdə də əhəmiyyətini qoruyur. Buna görə də dramaturgiyanın mənşəyini, poetik təbiətini və inkişaf mexanizmini araşdırarkən onun bədii təfəkkürlə, xalq ənənələri və mərasim mədəniyyəti ilə formalaşmış tarixi köklərini nəzərdən keçirmək zəruridir.

XIX əsrin ikinci yarısında Cənubi Azərbaycanda (İran) Cəlaləddin Mirzənin təşəbbüsü ilə Mirzə Məhəmməd Cəfər Qaracadaği böyük demokrat M.F. Axundzadənin “Təmsilat”ını sadə və anlaşılan danışiq dilinə uyğunlaşdıraraq tərcümə etməsi ölkənin ictimai-mədəni həyatında mühüm dönüş yaratdı. Milli teatr və dramaturgiyanın banisi sayılan M.F. Axundzadənin yalnız müasir İran reallığını əks etdirən komediyaları deyil, həm də “Kamalüddövlə məktubları” fəlsəfi traktatı və “Aldanmış Kəvakib” povesti ölkədə mütərəqqi fəlsəfi fikrin formalaşmasına ciddi təsir göstərdi. Cəməşid Mələkpur bu barədə yazır: “Xaricdə yaşayan iranlılar həmişə yeni ictimai və mədəni hadisələrin qabaqcılları olmuşlar. Ona görə də Mirzə MəhəmmədCəfər Qaracadağının M.F. Axundzadənin ‘Təmsilat’ının tərcüməsi İranda yeni bir hadisə idi”[19,s 72] M.F. Axundzadənin yaratdığı ədəbi məktəb Cənubi Azərbaycanda dramaturgiyanın meydana gəlməsi üçün bir zəmin yaratmış oldu. Bu isə farsdilli müasir İran teatrının tarixində M.F. Axundzadə irsinin ilk davamçısı və təşəbbüskarı kimi Mirzə Ağə Təbriziyə nəsis oldu..

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında (İran) farsdilli dramaturgiyanın əsasını qoyan Mirzə Ağə Təbrizinin həyat və yaradıcılığı uzun illərdir ki, müxtəlif ölkələrin ədəbiyyatşünas alimlərinin diqqətini cəlb edir. Onun bədii irsi geniş miqyasda araşdırılmış, bu istiqamətdə dəyərli tədqiqat əsərləri meydana çıxmışdır. Bununla yanaşı, ədibin yaradıcılığı ilə bağlı irəli sürülən fikirlər arasında elmi cəhətdən düzgün yanaşmalarla yanaşı, müəyyən yanlış və qeyri-dəqiq təhlillərin də mövcud olduğu müşahidə edilir. Azərbaycan və müasir İran ədəbiyyatşünasları Mirzə Ağə Təbrizinin irsini araşdırarkən, onun həyat və yaradıcılığını müxtəlif nəzəri yanaşmalar və fərqli elmi interpretasiyalar əsasında şərh etməyə çalışmışlar.

Azərbaycanın görkəmli ictimai xadimi və publisisti akad. Mirzə İbrahimov yazır: “İstibdadın yaramazlığı, İran şahlarının və feodal ictimai quruluşunun daxili pozğunluğu, məmləkəti soyub talaması, hüduzsuz tamahkar və soyğunçu dövlət qulluqçuları Mirzə Ağa Təbrizinin dram əsərlərində əks olunmuşdur.”[9,s 661] Pyeslər elm aləminə məlum olduğu vaxtdan Azərbaycan və Cənubi Azərbaycan (İran) ədəbiyyatşünaslarının, eləcə də Rusiya və Avropa şərqşünaslarının diqqətini cəlb etmişdir. Mirzə Ağa Təbrizinin dramaturji irsi Cənubi Azərbaycan (İran) ədəbiyyatında ilk orijinal farsdilli dram nümunələri olmaqla yanaşı, realist ədəbi tənqidin formalaşması və inkişafında da mühüm rol oynamışdır. Məlum olduğu kimi, Mirzə Ağa Təbrizinin pyesləri uzun müddət, yəni bir əsrdən artıq bir dövrdə, erməni əsilli Mirzə Melkum xanın əsərləri sırasına daxil edilmiş və bununla da ədibin müəlliflik hüququ təhrif olunmuşdur. XX əsrin 50-ci illərindən etibarən həm Azərbaycan, həm də Cənubi Azərbaycan (İran) ədəbiyyatşünaslarının apardığı araşdırmalar nəticəsində pyeslərin Mirzə Ağa Təbriziyə məxsus olduğu sübuta yetirilmiş və bu, dövrün elmi ehtiyaclarından biri kimi meydana çıxmışdır. Müasir İran tədqiqatçılarından Kamran Sepehran bu barədə yazır: “Mirzağa Təbrizi pyesləri ilə İranda ciddi diskussiya yaratdı. Bu isə teatr və ədəbiyyat sahəsində tamamilə fərqli, daha radikal bir inqilabın baş verdiyini ön plana çıxardı”[20,s 28] Bununla belə, İstər Azərbaycan, istərsə də Cənubi Azərbaycan (İran) ədəbiyyatşünasları Mirzə Ağa Təbrizinin bioqrafiyasını araşdırarkən onun harada və nə zaman doğulmasından çox, ölüm tarixi barədə müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. Azərbaycan tədqiqatçıları arasında Ə. Hüseyni, A. Ə. İbrahimov, H. Məmmədzadə və Ə. Sultanlı, həmçinin müasir İranlı ədəbiyyatşünas alimi Seyid Nəfisi və bu kimi ədəbiyyatşünas alimlərin ədibin həyat və yaradıcılığına dair apardıqları araşdırmalar bu sahədə mühüm mənbələr kimi qəbul edilmişdir. Mirzə Ağa Təbrizinin həyat və fəaliyyətinə dair ən etibarlı mənbələr: “Mirzağa Təbrizinin h.q. 1288 (m. 1871)-ci ildə M.F. Axundzadəyə ünvanladığı iki orijinal məktubu, dram əsərlərinin əlyazmasının: 1.inv. № 492-I; 2.inv. № 492-II; 3.inv. № 492-III; 4.inv. № 492-IV”[8,s 230-231;270-271] dörd nüsxəsi və h.q. 1291 (m. 1874)-cü ildə qələmə aldığı “Risalayə-əxlaqiyyə” adlı nəsr əsəridir. O, Axundzadəyə yazdığı məktublarda öz bioqrafiyası barədə geniş məlu–mat verir: “Bu bəndənin adı Mirzə Ağadır və özüm Təbriz əhliyəm”[2,s 299]. “Risalayə-əxlaqiyyə” əsərində isə müxtəlif şəhərlərə səfərlərindən bəhs edir: “Hicri-qəməri 1279-cu ildə İstanbuldan Bağdada səfər etdim. Bir müddət Simran və Tehran şəhərlərində müvəqqəti məskunlaşdım. Tehran şəhərinin ətrafının, xüsusilə də şəhə–rin şimal kəndlərinin sosial-iqtisadi həyat şəraiti ilə tanış oldum. Diyarbəkirdə olduğum müddətdə isə tanınmış sufi şeyxlərindən Şeyx Muamirinlə geniş məzmunlu söhbətlər apardım.”[7,s 53]. Lakin bu üç əsas mənbə ədibin həyatını, mənəcə tam şəkildə əhatə etmir. Onun bioqrafiyası və yaradıcılıq irsi haqqında məlumatları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. M.F. Axundova ünvanlanmış iki məktub və orijinal nəsr əsəri olan “Risalaye-xlaqiyyə”. Bu mənbələr ədibin həyatının müxtəlif dövrlərində gördüyü işlər və keçdiyi həyat yolu barədə geniş məlumat verir.

2. XX əsrin əvvəllərində Mirzə Ağa Təbrizinin pyesləri yenidən diqqət mərkəzinə gəlir. 1908-ci ildə Təbrizdə “İttihad” qəzeti onun “Ərəbistan hakimi Əşrəf xan” adlı pyesini Mirzə Melkum xanın adı ilə dərc edir. Pyes qısa müddətdə Avropa və Rusiya şərqşünaslarının marağına səbəb olur, Melkum xanın əsərləri sırasına daxil edilir və dövrü mətbuatda müəllif farsdilli dramaturgiyanın banisi kimi təqdim olunur.

3. 1922-ci ildə Berlində Mirzə Ağa Təbrizinin üç pyesi alman şərqşünası Baron Royzenin topladığı nüsxə əsasında nəşr edilir. Beş il sonra əsərlərə maraq yenidən artır və 1927-ci ildə Y.A. Eyiropi tərəfindən “Ərəbistan hakimi Əşrəf xan” rus dilinə tərcümə edilərək Daşkənd Dövlət Universitetinin “Bülleten”[8,s 177] ində çap edilir.

Maraqlıdır ki, Mirzağa Təbrizinin pyesləri uzun müddət farsdilli dramaturgiyanın orijinal nümunələri kimi Mirzə Melkum xanın ədəbi irsinə aid edilmişdir. Halbuki hər iki halda tədqiqatçılar pyeslərin müəllifliyinin Mirzağa Təbriziyə məxsus olduğunu təsdiqləyən mühüm faktı, yəni müəllifin M.F.Axundova ünvanladığı məktubları nəzərə almalı idilər. Belə ki, Mirzağa Təbrizi ədibə göndər-diği iki məktubunda “bəndənizin müəllifinin tanınması barədə” qeydlər apararaq özü və yaradıcılığı haqqında müfəssəl məlumat vermişdir. Təəssüf ki, bu mühüm məqamlar diqqətdən kənar qalmış və nəticədə sözügedən pyeslər elm aləmində Mirzə Melkum xanın adı ilə tanınılmışdır. Digər tərəfdən, M.F.Axundovun əsərlərini nəşrə hazırlayan nəşrlərin buraxdıqları səhv nəticəsində ədibin Mirzağa Təbriziyə cavab məktubu “M. Melkum xanın pyesləri haqqında kritika”[1,s 82] adı altında dərc edilmişdir ki, bu da qeyd olunan əsərlərin dramaturqun müəlliflik hüququnun tapdalanması baxımından ciddi təəssüf doğurur.

Ağayı ibn Mehdi Təbrizi kimi tanınan Mirzə Ağa Təbrizi Təbrizdə tanınmış şəxslərdən olan Mehdi ağanın ailəsində dünyaya gəlmişdir. Mehdi ağa (xalq arasında “Nigarî Təbrizi” kimi tanınırdı) İranın Germud əyalətində nüfuzlu şəxslərdən sayılan Naib üs-sultanın yanında çalışmış və tez bir zamanda “əxlaqi-nümunə” şəxs kimi geniş hörmət qazanmışdır. M.T. İsfahaninin yazdığına görə: “Məhəmməd Mehdi öz dövrünün şeir sənəti ustadlarından biri kimi xalq arasında böyük hörmət sahibi idi.”[10] Bəzi mənbələr də onun gözəl nitq qabiliyyətinə malik olduğunu, insanlarda nəcib duyğular oyadan şeirləri qələmə aldığını qeyd etsə də, təəssüf ki, bu şeirlərin nümunələri heç bir mənbədə günümüzə qədər gəlib çatmamışdır. Həm Quzey, həm də Güney (İran) Azərbaycan ədəbiyyatşünas alimlərin-dən : akad. M. İbrahimov, A. Ə. İbrahimov, H. Məmmədzadə, Ə. Sultanlı, Səyid Nəfisi, M.B. Məhlucian, Həmid Salek: İrəc Zəhri və.s. Mirzə Ağa Təbrizinin doğum tarixi barədə məlumat vermirlər. Mövcud mənbələrin əksəriyyətində onun vəfat tarixi qeyd olunur. Hacı Mirzə İsmayıl Əmirxizi yazır yazır: “H.q. 1330-cu (m. 1911) ildə məhərrəm ayında Təbriz ruslar tərəfindən işğal edilir. Bu zaman Mirzə Təbrizi bir neçə silahdaşı ilə birlikdə Van gölü üzərindən keçərək İstanbula gedir. Bir

neçə ildən sonra isə vərəm xəstəliyinə tutulur. H.q. 1333-cü (m. 1915) ildə İrana dönərkən Suriya çölündə, Fırat çayının sağ sahilində yerləşən Deyri-Əl-Zenddə vəfat edir”[19,s 72]. Mirzə Ağa Təbrizi ilk təhsilini mollaxanada almış, daha sonra ev şəraitində fransız və rus dillərini öyrənmiş və bu dillərdə sərbəst danışa bilmişdir. O, həmçinin ərəb, fars, türk və İstanbul türkcəsini mükəmməl bilmişdir. Fransız dilinə yüksək səviyyədə yiyələndiyinə görə, fransızlara fars dilindən dərs də vermişdir. Bir müddət Təbrizdə fəaliyyət göstərdikdən sonra Tehrana gəlmiş və burada “Padişahlıq” məktəbində müəllimlik etmişdir. Müasir İran tədqiqatçısı M.B. Məhlucian yazır: “M.A. Təbrizi Şah Qacarın hakimiyyəti dövründə, h.q. 1360-cı ildə bir neçə tələbə ilə birlikdə Fransaya təhsil almağa göndərilmişdir”.[19]. Lakin ədibin Fransaya səfəri məsələsi tədqiqatçılar arasında mübahisə doğurur. Mail Bektaş bu fikri əsaslandıraraq yazır: “Əgər M.A. Təbrizi Fransaya getmiş olsaydı, 1871-ci ildə M.F. Axundzadəyə yazdığı məktubunda bunu mütləq qeyd edərdi. Bundan başqa, əgər o, Fransada təhsil almış olsaydı, fransız mədəniyyəti haqqında daha geniş biliyə sahib olar və ən azı tamaşanın əvvəlində obrazların siyahısını vermək qaydasını öyrənmiş olardı”.[19]. Mənim fikrimcə, Mirzə Ağa Təbrizinin fransız dilini bilməməsi mümkün görünür; əgər o, bu dili bilməsəydi, fransızlarla birlikdə işləməsi və onlara fars dilindən dərs verməsi real olmazdı. Teatr məsələsinə gəldikdə isə, ədibin pyeslərinin mütərəqqi mahiyyəti məhz onun Fransa inqilabının ideyalarını teatr müstəvisinə gətirməyə cəhd etməsində öz əksini tapır. Bununla o, İran istibdadının zülmünə qarşı ilk mütərəqqi, inqilabi düşüncə tərzinin formalaşmasına təkan vermiş, teatr vasitəsilə yeni ictimai-siyasi ideyaların yayılmasına şərait yaratmışdır. XIX əsrin 80–90-cı illərində Cənubi Azərbaycanda (İran) yeni tipli məktəblərin açılması istiqamətində bir sıra işlər görülməyə başlanır.. Belə məktəblərin yaradılması Qərb dövlətləri üçün həm bölgədə nüfuzlarını gücləndirmək, həm də təlim prosesinə yeniliklər gətirərək məktəblər arasında inteqrasiyanı genişləndirmək baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. Məhz bu dövrdə, h.q. 1268-ci ildə Mirzə Ağa Təbrizi Fransadan Tehrana qayıdır və h.q. 1269-cu ildən etibarən Darülfünündə pedaqoji fəaliyyətə başlayaraq Avstriyadan dəvət olunmuş müəllimlərə tərcüməçi kimi xidmət göstərir. Darülfünündə təhsil ənənəvi məktəb sistemindən fərqlənərək yeni metodlara əsaslanır, dünyəvi elmlərin tədrisini prioritet götürürdü. Doğrudur, M.A. Təbrizinin pedaqoji fəaliyyəti uzun sürməmişdir, lakin ölkədə maarifin metodik və məzmun baxımından zəif inkişaf etməsi, təhsil sisteminin köhnə modellərə əsaslanması təbii olaraq ədibi narahat etməyə bilməzdi. Görünür ki, məhz bu səbəblə o, h.q. 1291 (m. 1874)-cü ildə “Risalayə-əxlaqiyyə” adlı nəsr əsərini qələmə almışdır. O, əsərin müqəddiməsində yazır: “Mən fəqir Ağa Məhəmməd Mehdi Təbrizi cəsarət göstərərək bir neçə səhifəlik sadə hekayələri farscaya çevirdim ki, uşaqların oxumasını asanlaşdırım, yəni faydam olsun”[7,s 45]. On dörd fəsil, bir müqəddimə və bir nəticədən ibarət olan “Risalayə-əxlaqiyyə” didaktik məzmunlu tarixi və ibrətamiz hekayələr toplusudur. Hekayələrin əksəriyyəti ədibin maarifçi baxışları əsasında yazılmışdır. Bu hekayələr Şərq

ədəbiyyatının klassik mənbələrindən, xüsusilə Sədi Şirazinin “Gülüstən” və “Büstan”, Mahmud Şəbüstərinin “Gülşəni-raz”, Hafizin “Divan”, Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” əsərlərindən iqtibaslara əsaslanır. Doğruluq, insanlara hörmət, zəifləri müdafiə etmək, təhsilə önəm vermək, cahillikdən uzaqlaşmaq kimi nəci b ideyalar hekayələrin ana xəttini təşkil edir. Əsərin müqəddiməsində müəllif əxlaq və maarifin mahiyyətini ümummillə mənafeyə bağlayaraq belə yazır: “Bu əsərdə millətin mənfəəti üçün çalışmaq fərdlərin borcudur”[10]. Əsərin yazılma tarixi ilə bağlı fikirlər müxtəlifdir. Hüseyn Məhəmmədzadə Sədiqə görə, (Düzgün) “M.A. Təbrizi “Risalaye-əxlaqiyyə”ni h.q. 1291-ci ildə (m. 1874)”[7,s 45]. yazmışdır. Pərvanə Məmmədli isə əsərin “Darülfünündə müəllimlik etdiyi dövrdə”[12,s 6]. qələmə alındığını bildirir.. Məlumdur ki, M.A. Təbrizi h.q. 1269-cu ildə Darülfünündə pedaqoji fəaliyyətə başlamış, h.q. 1280-ci ildə isə Fransadan Tehrana qayıtmışdır. Həmin il Fransanın Tehrandakı səfirliyində birinci katib (münşibaşı) vəzifəsini icra etməyə başlaması da araşdırmalarla təsdiqlənir. Bütün bu faktlara əsasən demək mümkündür ki, “Risalaye-əxlaqiyyə”nin h.q. 1291 (m. 1874)-cı ildə yazılması daha inandırıcı və elmi baxımdan əsaslı hesab edilə bilər. M.A. Təbrizi mütərəqqi dünyagörüşə malik bir şəxs kimi səyahətə xüsusi maraq göstərirdi. Bu səyahətlər onun düşüncə dairəsini genişləndirir, gələcək yaradıcılığının formalaşmasında mühüm mənbə rolunu oynayırdı. Xüsusilə, Diyarbəkirdə olduğu dövrdə tanınmış sufi alimlərindən Şeyx Muamir ilə görüşü ədibin həyat və cəmiyyət haqqında baxışlarının daha da dərinləşməsinə təkan vermiş, onu xalqın oyanışı naminə yeni addımlar atmağa ruhlandırmışdı. Şah üsuli-idarəsinin həyata keçirdiyi siyasət, dövlət idarələrində geniş yayılmış rüşvətxorluq və idarəetmədəki səriştəsizlik nəticəsində quruluşun özülündə baş verən çürümə, həmçinin xalqın ağır sosial vəziyyətdə yaşaması ədibi haqq səsini qaldırmağa sövq edirdi. M.A. Təbrizi pyeslərində olduğu kimi publisist yazılarında da ümumbəşəri ideyaların axtarışında olmuş, maarifçilik düşüncəsini ardıcıl şəkildə müdafiə etmişdir. Onun redaktoru olduğu “Namiye-Millət” (“Millətin məktubu”), “İstiqlal” və “Həşərətül-Ərz” (“Yerdənkə həşərat”) kimi mətbu orqanlarda ədib açıq şəkildə mühafizəkar mövqeyi ilə tanınan Məhəmmədəli şah Qacarın (21 iyun 1872-5aprel 1925) qanunlarına qarşı çıxır, xalqı təhsildən geri atan köhnəlmiş adət və ənənələri kəskin tənqid edirdi. Satirik və karikaturalarla müşayiət olunan söz ustalığı, xüsusilə “Həşərətül-Ərz” qəzetində özünü aydın şəkildə göstərir. Bu məqalələrdə Məhəmmədəli şahın simasında İranın mütləqiyyətçi-istibdad rejimi ifşa edilir, xurafat və gerilik amansızcasına tənqid olunur.

XIX əsr Azərbaycan ədəbi-mədəni tarixində “məhsuldar” bir dövr kimi demokratiklik, realizm və xəlqilik ideyalarının yeni aspektlərdə yayılması ilə səciyyələnir. Bu əsr dramaturgiyanın, milli teatrın, mətbuatın və nəsrin formalaşmasına, eyni zamanda maarifçi-realizm ədəbi cərəyanının inkişafına zəmin yaratmışdır. Satiranın tənqid dairəsi əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmiş, tənqidi realizm isə əsas yaradıcı metod kimi daha qabarıq şəkildə özünü göstərmişdir. Bu

əsrdə Şimali Azərbaycan ədəbiyyatında Abbasqulu ağa Bakıxanov, Qasım bəy Zakir, Mirzə Baxış Nadim, Seyid Əzim Şirvani, eləcə də Qərb və Şərq mədəniyyətləri arasında körpü rolunu oynayan Mirzə Şəfi Vazeh kimi sənətkarların ədəbi görüşləri mühüm yer tutmuşdur. Dramaturgiyanın banisi, filosof və nasir Mirzə Fətəli Axundzadə isə «Kəmalüdüvlə məktubları» adlı fəlsəfi traktatı və geniş ədəbi-fəlsəfi nüfuzu ilə yalnız Şimali Azərbaycanda deyil, həm də Yaxın Şərq ölkələrində tanınmışdır. Bu ideya-estetik baxışlar Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələri olan Zeynalabdin Marağayi, Mirzə Əbdürrəhim Talıbov (Təbrizi), Mirzə Mehdi Şükühi, Ağa Məhəmməd Bağır Xalxali, Məhəmməd Hidəci və başqalarının yaradıcılığında mühüm rol oynamışdır. Həmçinin Şimali Azərbaycanda Həsən bəy Məlikov Zərdabinin təşəbbüsü ilə «Əkinçi» qəzetinin (1875), Cənubi Azərbaycanda isə Təbrizdə «Əxbari-dər səltənəyi-Azərbaycan» qəzetinin (1858) nəşri ilə rəsmi dövrü mətbuatın əsası qoyulmuşdur. Cənubi Azərbaycanda farsdilli dramaturgiyanın təşəkkülü və yüksəliş meyilləri Mirzə Ağa Təbrizinin yaradıcılığı təmsalında özünü göstərmiş, bu proses milli səhnə həyatının sonrakı mərhələdə inkişafına və püxtələşməsinə mühüm təsir göstərmişdir.

XIX əsr həm də ziddiyyətli və təlatümlü bir mərhələ kimi Cənubi Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi həyatında imperialist qüvvələrə qarşı ümumxalq mübarizəsinin yüksəlişi ilə səciyyələnir. Həm Şimali, həm də Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında bu dövr ideya-məzmun və bədii-estetik baxımdan məhsuldar və zəngin bir mərhələ kimi tarixə daxil olmuşdur. Eyni zamanda da Mirzə Fətəli Axundzadənin dünyagörüşü və dramaturji irsindən bəhrələnən Mirzə Ağa Təbrizinin yaradıcılığı ilə Güney Azərbaycanda dramaturgiyanın ilkin təməli qoyulmuşdur. Mirzə Ağa Təbrizi “Ərəbistan hakimi Əşrəf xanın sərgüzəşti”, “Hacı Mürşid kimyagər”, “Ağa Haşim Xalxalının (eşqbazlığı) sərgüzəşti”, “Şaqqulu Mirzənin Kərbəla səfəri” və “Zaman xanın Brucirdə hakimliyi” adlı pyeslərin müəllifi kimi farsdilli dramaturgiyanın banisi olaraq tanınmışdır. Dramaturq yaratdığı obrazların dili vasitəsilə mövcud rejimin sosial-siyasi dayaqlarını ifşa edərək, şah istibdad üsul-idarəsinin təzyiqi altında əzilən xalqların ağırlı həyatını realist şəkildə əks etdirməyə çalışmış, ictimai mühitin və mütləqiyyət rejiminin doğurduğu nöqsanları göstərməklə cəmiyyətin maariflənməsinə və xalqın gələcəyə yönəlmiş ictimai şüurunun formalaşmasına töhfə vermişdir. Dramaturq əsərləri vasitəsilə Cənubi Azərbaycanın (İran) ictimai həyatında mövcud olan mənfi təzahürləri birbaşa və ardıcıl şəkildə tənqid etmiş, köhnəlmiş və çürük adət-ənənələrə qarşı çıxaraq yeni həyat tərzinə, yeni ailə münasibətlərinə və mütərəqqi cəmiyyət modelinə yönəlmiş ideya-estetik meyillərini ifadə etməyə çalışmışdır.

Матанат Шахалиева

Факторы, определяющие формирование драматургии в Южном Азербайджане и Мирза Ага Табризи

Резюме

Во второй половине XIX века распространение просветительского движения в Южном Азербайджане (Иране), формирование социально прогрессивных идей, усиление ориентации на Западную Европу, активизация переводов зарубежной литературы и развитие периодической печати в определённой степени способствовали сближению страны с западной культурой. В результате деятельности таких прогрессивных мыслителей и общественных деятелей, как Зейналабдин Марагай, Мирза Абдуллах Талибов, Мирза Юсиф хан Мустацар ад-Довле и Мирза Ага Кирмани, в литературе сформировалось реалистическое направление и появились произведения критического характера. Основными факторами данного процесса стали влияние русской и европейской культуры, а также укрепление прогрессивных идей в общественном сознании. Просветители рассматривали силу слова как главный инструмент общественного воздействия и обращались к различным литературным приёмам и жанровым формам для выявления социальных пороков, существовавших в обществе, выражая свои идеи как в завуалированной, так и в открытой форме. Шахская система правления, социальное угнетение со стороны правящих кругов, а также кризис нравственных и духовных ценностей, характерные для территории современного Ирана, создали благоприятную почву для становления критического реализма. Необходимость объективного осмысления реальной действительности, аналитического подхода к социальным процессам и всестороннего художественного отражения существующих проблем обусловила появление новых литературных форм, к таким образом исторические и социальные условия рассматриваемого периода способствовали развитию прогрессивной литературной мысли и актуализировали потребность в открытом выражении критического мировоззрения. Однако всестороннее реалистическое изображение правды жизни и сложных человеческих взаимоотношений оказалось невозможным в рамках исключительно поэзии и традиционной прозы. В целях более глубокого анализа новой социальной реальности, насыщенной внутренними противоречиями, возникла необходимость в формировании и развитии новых литературных жанров.

Ключевые слова : прогрессивные идеи, социальная реальность, демократические реформы, межличностные конфликты.

Matanat Shahaliyeva

**Factors determining the formation of dramaturgy in South Azerbaijan and
Mirza Agha Tabrizi**

Summary

In the second half of the nineteenth century, the expansion of the Enlightenment movement in Southern Azerbaijan (Iran), the emergence of socially progressive ideas, the growing orientation toward Europe, the translation of foreign literature, and the development of the press brought the region, to some extent, closer to Western culture. As a result of the activities of prominent intellectuals such as Zeynalabdin Maraghai, Mirza Abdurrahim Talibov, Mirza Yusif Khan Mustasharoddowleh, and Mirza Agha Kirmani, a realistic tendency took shape in literature, leading to the appearance of critical works. This process was primarily driven by the influence of Russian and European culture, as well as the strengthening of progressive ideas within society. The Enlightenment movement regarded the power of the written word as its principal instrument and sought various literary methods and forms to expose the shortcomings of society—at times conveying its ideas indirectly, at times openly. The feudal system that dominated the territory of modern-day Iran, the oppression of the ruling classes, and the erosion of moral and spiritual values created favorable conditions for the rise of critical realism. The need for an objective approach to real life, an accurate analysis of social events, and a comprehensive artistic representation of existing problems made the creation of new literary forms necessary. Thus, the historical and social circumstances of the period stimulated the development of progressive literary thought and required the explicit articulation of critical perspectives. However, a full and realistic depiction of life and human relationships could not be fully achieved within the traditional frameworks of poetry and prose alone. To explore more deeply the new social realities and the complex, often contradictory processes unfolding within society, literature required the emergence of new expressive forms.

Keywords: progressive ideas, social reality, democratic reforms, conflicts between characters.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Axundov M.F. Əsərləri. II cild. Bakı: “Azərnəşr”, 1951, səh.82..
2. Axundov M.F. Əsərləri. Üç cildə. III cild. Bakı: Az.SSR EA, 1962, 562 s.
3. Aslanov E. El-oba oyunu – xalq tamaşası. Bakı: İşıq, 1984, 225 s.
4. Bayat F. Kərbəla folkloru. Məhərrəmlik rituallarından Şəbih meydan tamaşalarına. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 291 s.
5. Gəncəvi N. Leyli və Məcnun. Bakı: Lider, 2004, 288 s.
6. Gəncəvi N. Sirlər xəzinəsi (farscadan tərcümə və ön sözün müəllifi Xəlil Yusifli). Bakı: Adiloğlu, 2011, 208 s.
7. Hossein Sadigh Mohammedzadeh. Mirza Aka Tabrizi'nin həyatı, kişiliyi, əsərləri, Risala-i Ahlakıya'nın incelemeşi ve metni. 1983, 61 s.
8. İbrahimov A.Ə. M.F. Axundov arxivinin təsviri. Bakı: ASEA, 1955, 292 s.
9. İbrahimov M. Əsərləri. On cildə, IX cild. Bakı: Yazıçı, 1982, 665 s.
10. İsmet Zeki Eyüboğlu. İran edebiyatı. İstanbul: “Genseri yayınları”, 2007, 145 s.
11. Məmmədli P. Cənubi Azərbaycan mətbuat tarixi. Dərslik. Bakı: Elm, 2009, 200 s.
12. Məmmədli P. Cənubi Azərbaycan ədəbi şəxsiyyətləri, portretlər. I hissə. Bakı: Sabah, 2015, 200 s.
13. Məmmədzadə H. M.F. Axundov və Şərq. Bakı: Elm, 1971, 367 s.
14. Prof. Dr. Mehmet Kanar. Çağdaş İran edebiyatının doğuşu və inkişafı. İstanbul: “Say yayınları”, 2013, 288 s.
15. Rizvan N. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının yeni inkişaf mərhələsi (1850–1920-ci illər). Monoqrafiya. Bakı: Səda, 2005, 240 s.
16. Sultanlı Ə. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafı tarixindən. Bakı: “Azərnəşr”, 1964, 301 s.
17. آرین پور، یحیی. از صبا تا نیما، چاپ سوم، تهران: انتشارات زوار، سالک، حمید. گرد آورنده. گفتاری چند پیرامون پنج نمایشنامه، تبریز: انتشارات نوبل، 1357
18. نقد و بررسی کتاب پنج نمایشنامه 19 میرزا آقائی ریزی، گرد آورنده: آینور محمدزاده صدیق – نیلوفر سادات شکرخدايي. تهران: انتشارات تدرخت، 1388. ص 72
- واتسن، گرانت، تاریخ ایران در دوره قاجار، ترجمه وحید مازندرانی، تهران، سخن، 1340، ص 28 و 20

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.08.2025

Çapa qəbul olunma tarixi: 21.10.2025

Rəyçi Rasim Süleymanov

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**